

Нутқий актлар мазмунини воқелантирувчи воситалар

Вазира Нарзуллаевна Холматова
Қарши муҳандислик иқтисодиёт институти

Аннотация: Мақола тилшуносликда нутқий актлар мазмунини воқелантирувчи воситаларнинг илмий-назарий жиҳатдан таҳлиliga бағишланган. Сўзловчи ўз нутқий ҳаракатини кутилаётган жавобга мос равишда бажаришга интилади. Мулоқот вазиятида юзага келаётган талабларни қондириш амалиёти нутқий актларни алоҳида таъкид, қатъият ила бажариши билан бир қаторда, таъкидсиз ва нейтрал (бетараф) нутқий актлар ҳам ҳосил бўлиши кузатилади. Мулоқот жараёнида сўзловчининг коммуникатив мақоми бошқаларникидан юқорирок. Сўзловчи ушбу жараёнда тингловчига йўналтирилган ахборот ташувчиси бўлган нутқий актни яратади. Бу нутқий акт луғавий-грамматик ҳодиса бўлмасдан, балки прагматик бирликдир.

Калит сўзлар: нутқий акт, модал, прагматик мазмун, мулоқот контексти, нутқий ҳаракатлар, нутқий тузилма, нутқий бирликлар, модал операторлар, пропозиция, таъкидли, таъкидсиз

Means of realizing the content of speech acts

Vazira Narzullaevna Kholmatova
Karshi Institute of Engineering and Economics

Abstract: The article is devoted to the scientific - theoretical analysis of the devices actualizing the content of the speech statements. Any speaker tries to fulfill his speech motions appropriately to the expected answer. The practice of meeting the needs emerging in the communicating situation at the same time of fulfilling the speech statements with special emphasis and precision, we can find some neutral and not emphasized speech statements. In such process the speaker creates speech statement delivering the information directed to the listener. This speech statement is not lexical - grammatical phenomenon, but it is a pragmatic unit.

Keywords: speech statement, modal, pragmatic content, communication context, speech motions, speech structure, speech units, modal operators, proposition, emphasized, not emphasized

Қирши. Мулоқот контекстида кўзланаётган мақсадни амалга ошириш учун сўзловчи ушбу мақсадни лисоний шакллантиришга йўналтирилган қатор

когнетив амалларини бажаради. Бундан ташқари, ўз мақсадини ифодалаётган шахснинг онгида адресатдан кутилаётган жавобнинг тахминий қолипи ҳам шаклланиб улгуради. Шунга биноан, сўзловчи ўз нутқий ҳаракатини кутилаётган жавобга мос равишда бажаришга интилади. Мулоқот вазиятида юзага келаётган талабларни қондириш амалиёти нутқий актларнинг алоҳида таъкид, қатъият ила бажариши билан бир қаторда, таъкидсиз ва нейтрал (бетараф) нутқий актлар ҳам ҳосил бўлиши кузатилади. Шундай қилиб, ягона бир прагматик мазмун таъкидли ёки ҳеч қандай таъкидсиз узатилиши мумкин. Мазмуннинг бу сирадаги ўзгариши, одатда, икки қарама-қарши йўналишда кечади ва бунда марказда нейтрал прагматик мазмун туриб, кейинги кутбларда таъкид ёки кучаяди ёки сустлашади. Нейтрал ҳолатда тингловчи хабарни қайси мазмунда қабул қилиш борасида ҳеч қандай қўшимча маълумотга ишорани топа олмайди. Ушбу турдаги нутқий тузилмалар муносабатини қуйидаги расмда тасвирлаш мумкин (Чизма 1): таъкидсиз тузилма ← нейтрал тузилма → таъкидли тузилма

Адабиётлар шарҳи. Нутқий тузилма мазмунига ўзгартиришлар киритиш мулоқот самарасини ошириш билан боғлиқ ва у ёки бу вариантнинг қўлланишини коммуникантлар ўзаро муносабати тақозо этади. Бунда, субъектларнинг ўзаро ҳамкорликка киришишга тайёргарлиги муҳим ўринни эгаллайди. Шахслараро муносабат, ўз навбатида, турли кўринишларда кечади, чунки у ижобий, салбий, бефарқ, бир-бирини англай олиш ёки олмаслик руҳида бўлиши мумкин. Зотан, инсоннинг “қундалик амалий фаолияти маълум мақсадга қаратилади, аниқ дастур асосида амалга оширилади, онгли-эркин хусусиятга эга бўлади” [Choriev A., 2007; 382].

Нутқий тузилманинг у ёки прагматик-модал вариантини танлашда асосий вазифани мулоқотдошларнинг ижтимоий роли ўтайди ва ушбу ролни белгиловчилар қаторига қуйидагилар киради: 1) инсоннинг туғилишдан эгаллайдиган роли (жинс, миллат, элат); 2) ижтимоий мақом (жамиятда эгаллаган ўрни); 3) маълум вазиятда бажарадиган вазифаси. Шунингдек, коммуникантларнинг ёши, маъданияти ва эмоционал-руҳий ҳолати ҳам танловга таъсир ўтказади. Санаб ўтилган омилларни “контекстуал прагматик муҳит” бирликлари сифатида қараш маъқулдир. Баъзи тилшунослар нутқий акт таркибида иллокутив ҳаракатни ажратадилар ва уни сўзловчи томонидан самарага эришиш учун бажарилган танлов натижаси, деб қарайдилар [Naverkate H., 1999].

Хуллас, прагматингвистлар таклиф қилишган таснифлардаги нутқий актлардан (констатив, директив, савол) ҳар қандайи таъкидли, нейтрал ва таъкидсиз кўринишларда воқеланиши мумкин.

Констатив нутқий актининг прагматик мазмуни асосан эпестимик модаллик билан боғлиқ яъни маълум қилинаётган ахборотнинг сўзловчи томонидан мумкинлик ёки эҳтимоллик нуқтаи назаридан баҳоланади. Ушбу маънонинг ифодаланиш даражаси турлича, у тасдиқдан инкоргача бориб етиши мумкин. Тилшунос Марион Краузе эпистемик модаллик майдонида “тўлиқ ишонаман”, “қарийб ишонаман”, “яхшиси ишонаман”, “ишонмайман” каби маъноларни фарқлашни ихтиёр қилган экан [Краузе., 2007; 250]. Шу муносабат билан, С.Боймирзаеванинг ишончилилик микромайдонида намоён бўладиган ушбу турдаги фарқларни инобатга олиб, унинг таркибида эҳтимоллик, ҳақиқийлик, қатъият маъноларини ҳам ажратиш лозимлиги ҳақидаги фикрига тўлиқ қўшилса бўлади [Боумирзаева., 2010; 99].

Шунга ўхшаш фикрни инглиз семантиги Ж.Лайонз ҳам билдиради. Унинг қайдича, тасдиқ маъноси “қатъий тасдиқдан- эҳтимоллий тасдиққача” даражаланиши мумкин [Lyons., 1997] ҳамда бундай вариантлашувининг “ишончли тасдиқдан-ишончсиз тасдиққача” етиб келиш эҳтимоли йўқ эмас.

Мухокама ва натижа. Мулоқотда самарага эришишнинг яна бир шартингловчи эшитаётган мазмунни сўзловчи мақсадига муқобил равишда қабул қилиши лозим. Тингловчи нутқий тузилманинг мазмунини энг аввало лисоний қобилияти, яъни тилни билиши даражасида фаҳмлайди. Демак, сўзловчи ҳам нутқий мазмунни (масалан, тасдиқли хабарни) қатъиятлаштириш ёки юмшатиш учун шу мақсадни рўёбга чиқариш хизматини ўтайдиган лисоний бирликларга муурожаат қилади. Хабар тасдиғини таъкидловчи ёки кучайтирувчи маънога эришишни таъминлов лисоний воситалар турли кўринишга эга бўлиши мумкин. Нутқий фаолият жараёнида бундай вазифани ўтайдиган воситалар одатда, “индикаторлар” (indicators) ёки “операторлар” (operators) деб номланадилар. Баъзи тилшунослар ушбу воситаларни эпистемик модаллик категорияси билан боғлаб, уларнинг сўзловчининг ўзи маълумот бераётган воқеа-ҳодиса ҳақида ахборотнинг ҳақиқийлигига ишончини тасдиқловчи “эпистемик квалификаторлар” (epistemic qualifiers) сифатида фарқлайдилар [Aijmer., 1990; 11].

Констатив нутқий актлари мазмунининг таъкидланиш даражаси таҳлилида бошланғич нуқта сифатида таркибида ҳаққонийлик ёки қатъиятлиликка ишора қилувчи ҳеч қандай узв мавжуд бўлмаган нейтрал тузилма олинади. Нейтрал констативни тингловчи ўз истагига биноан қабул қилади, чунки сўзловчи унга хабарни эҳтимолли ёки ҳақиқатга яқин қабул қилиш тўғрисида бирон бир кўрсатма бермайди.

Алоҳида таъкидсиз бажариладиган констатив нутқий акти энг кенг тарқалган ва нисбатан кўп ўрганилган тузилмадир. Таъкидсизлик ёки қатъиятсизликка ишора қилувчи лисоний воситалар пропозициянинг турлича

даражада эҳтимоллик эканлигини кўрсатувчи операторлардир. Шунинг учун ҳам бу турдаги нутқий тузилмалар кўпроқ илмий дискурсга оид матнларда учраб, илмий фикрнинг мулойим оҳангда баён қилиниши, мулоҳазани охиригача айтмасдан баҳс, мунозара учун имкон қолдириш мақсадида қўлланилади.

Бизнингча, нутқий актларнинг таъкидли/таъкидсиз вариантлари дастлабки ўринда сўзловчининг узатилаётган ахборотга ишончи ёки гумони билан боғлиқ ҳолда юзага келади ва шунга нисбатан уларнинг адресатга таъсир кучи ўсиб боради. Нутқий актнинг таъкидсиз тури воқеланишида тингловчига уни қандай қабул қилиш ихтиёри берилади. Демак, таъкидсизлик модуси ишончсизлик, гумон, фараз қилиш, эҳтимоллик, мумкинлик каби модал маъноларни қамраб олади.

Шу сабаб, нутқий акт мундарижасидаги таъкидсизликни ҳеч тортинмасдан модал-прагматик мазмун доирасига киритиш лозим, деб ҳисоблаймиз. Ушбу маъно тил тизимида олдиндан мавжуд бўлмасдан, балки фақат мулоқот жараёнида юзага келади. Мазкур талқин нутқий тузилманинг юқоридаги турини маълум даражада сўзловчининг ахборотнинг реаллигига ишончсизлигидан дарак беради.

Ахборот узатишда таъкиднинг кучсизланиши прагмалингвистикада кенг муҳокама қилиниб келинаётган ҳурмат категориясининг воқеланиши билан боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Таниқли прагмалингвист И.Б.Сусовнинг қайдича, мулоқот жараёнида сўзловчининг коммуникатив мақоми бошқаларникидан юқорироқ. Сўзловчи ушбу жараёнда тингловчига йўналтирилган ахборот ташувчиси бўлган нутқий актни яратади. Бу нутқий акт луғавий-грамматик ҳодиса бўлмасдан, балки прагматик бирликдир. Лекин коммуникатив (прагматик) кучга яратилган нутқий тузилма ёки қандайдир бир гап модели эмас, балки сўзловчининг ўзи эга, чунки айнан у мазкур нутқий актда ўзининг коммуникатив энергиясини намоён қилади. Мантиқшунос Г.П.Грайс шахслараро мулоқот қоидалари ҳақида гапираётиб, энг асосий тамойил сифатида *Be relevant!* тамойилини ажратган эди. Унга биноан сўзловчига асоссиз гапирмаслик маслаҳати берилади [Graus., 1985]. Бироқ сўзловчи ўз мақсадини лисоний ва нолисоний кўрсаткичлар воситасида ифодалаб, тингловчи махсус мантиқий амаллар асосида қабул қилиши кутиладиган мазмунни етказди.

Аллақачон айтилганидек, нутқий акт қанчалик қатъиятсизлик билан ижро этилса, у шунчалик ҳурмат категориясига ҳозиржавоб кўринади. Е.М.Вольфнинг фикрича, таъкиднинг кучсизланиши асосида “Г.Грайснинг “ҳамкорлик” ва Ж.Личнинг “ҳурмат” тамойиллари туради”. Ушбу тамойилларда суҳбатдош учун қўпол туюладиган фикрни юмшатиш назарда

тутилади[Volf., 1985; 108], зеро бу ерда хушмуомилалик ва ҳақиқатгўйлик уйғунлашади. Шундай хусусиятга тахмин, эҳтимоллик, маслаҳат, илтимос, таклиф, мурожаат, танишиш, хайрлашув, қўллаб-қувватлаш нутқий ҳаракатлари эга эканлиги барчага маълум.

Таъкидли констатив нутқий актни, аксинча, берилаётган хабарнинг муҳимлиги, ҳақиқийлигини ифодалаётиб, адресатга таъсирини кучайтиради. Чунки сўзловчи тингловчини берилаётган ахборотнинг ростлиги ва муҳимлигига ишонтиришга, унинг гумонларини йўқотишга ҳаракат қилади. Ростгўйлик, ҳақиқийлик модал маъносига эга бўлган таъкидли констатив нутқий акти ижросида тингловчининг хабар ҳақида бошқача фикрга эга бўлиши тўғрисидаги пресуппозиция ўз кучини сақлайди. Бундай ҳолатда билдирилиши мумкин бўлган эътирознинг олдини олиш йўллари кидирилади. Аммо таъкид ёки катъийликни ҳеч қандай истисносиз “муқаррарлик”ка тенглаштириш нотўғри бўлса керак. Бизнинг фикримизча қатъиятлик модуси ўзаро қарама-қарши турадиган маънолар қаторларидан иборат (Жадвал 1):

Жадвал 1

НОКАТЪИЯТЛИЛИК	КАТЪИЯТЛИЛИК
мумкинлик	ҳақиқийлик
эҳтимоллик	ишончлик
ноаниқлик	аниқлик
гумон	ишонч

Хулоса. Констатив нутқий актининг модал мазмунида ростлик, реаллик, аниқлик семаларининг мавжудлиги, бир томондан, ишонч субъектив модаллиги қўламига киритса, иккинчи томондан, таъкид хусусиятини беради. Мабодо констативнинг модал мазмунидан эҳтимоллик, мумкинлик, ноаниқлик семалари ўрин олса, унда гумон маъноси устуворлик қилиб, нутқий тузилма таъкидсиз кўринишни олади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Choriev A. Inson falsafasi [Human philosophy]. –Т.: 2007. -416 б.
2. Haverkate H. Impositive Sentences in Spanish. Theory and Description in Linguistic Pragmatics. –Amsterdam.: 1999. -194 p.
3. Krause M. Epistemische Modalitat: Zur Interaction lexikalisher und prosodischer Marker. Weisbaden: 2007. S.250.
4. Boymirzaeva S. O'zbek tilida matnning kommunikativ-pragmatik mazmunini shakllantiruvchi kategoriyalar [Categories forming the communicative-pragmatic content of the text in the Uzbek language]. Avtoreferat. –Т., 2017. -86b.
5. Lyons J. Semantics. –L., Melbourne: V. 1. -1997. -371 p.
6. Aijmer K. Evidence and the Declarative Sentence. –Stockholm: -1990. -142 p.

7. Grays G. Logika I rechevoe obsheniya. Novoe v zarubejnoj lingvistike [Logic and verbal communication. New in foreign linguistics]. –M.: Progress, 1985. –s 194-200.

8. Volf E.M. Funkcionalnaya semantika otsenki [Functional semantics of the estimation]. –M.: 1985. -228 s.